O‘ZBEK OILALARIDA ER VA XOTINNING AJRASHISHIGA SABAB BO‘LUVCHI OMILLARNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Raxmanova Dilfuza Uchkunovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya
Mazkur ilmiy maqolada o‘zbek oilalarida er va xotinning ajrashishiga olib keluvchi psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Oilaviy nizolar, shaxslararo moslashuv muammolari, kommunikativ kompetensiyaning pastligi, emotsional sovuqlik, rashk, ishonchsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar, qarindoshlar aralashuvi, gender rollaridagi nomuvofiqlik hamda zamonaviy ijtimoiy transformatsiyalar ajrimlarning asosiy determinantlari sifatida yoritiladi. Tadqiqotda psixologik diagnostika, kuzatish, suhbat, anketa va statistik tahlil metodlaridan foydalanilgan. Oila barqarorligini ta’minlashda psixologik savodxonlikni oshirish, premarital maslahat xizmatlarini rivojlantirish va oilaviy psixoprofilaktika muhim omil ekanligi ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar
Oila, nikoh, ajrim, oilaviy munosabatlar, psixologik moslashuv, kommunikatsiya, konflikt, emotsional yaqinlik, oilaviy qadriyatlar, psixodiagnostika, statistik tahlil, o‘zbek oilasi

Kirish
Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti hisoblanadi. Insonning shaxs sifatida shakllanishi, emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va ruhiy salomatligi ko‘p jihatdan oilaviy muhitga bog‘liqdir. Ayniqsa o‘zbek jamiyatida oila nafaqat ikki insonning ittifoqi, balki avlodlar davomiyligi, milliy qadriyatlar va ma’naviy merosni saqlovchi asosiy tizim sifatida qaraladi.
So‘nggi yillarda oilaviy ajrimlar sonining ortib borayotgani nafaqat ijtimoiy, balki psixologik muammo sifatida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ajrimlar natijasida er-xotin, farzandlar, ota-onalar va butun ijtimoiy tizimda ruhiy tanglik yuzaga keladi. Ayniqsa bolalarning emotsional rivojlanishida, xavfsizlik hissining pasayishida, ijtimoiy moslashuv muammolarida ajrimlarning salbiy ta’siri kuchli kuzatiladi.
O‘zbek oilalarida ajrashish sabablari ko‘pincha yuzaki iqtisodiy yoki maishiy muammolar sifatida ko‘riladi. Ammo chuqur psixologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, ajrimlarning asosida ko‘pincha shaxslararo tushunmovchilik, emotsional yaqinlikning yetishmasligi, muloqot madaniyatining pastligi, moslashuv muammolari, oilaviy rollarning noaniqligi va psixologik yetuklikning yetishmasligi yotadi.
Nikohga kirayotgan yoshlarning aksariyatida oilaviy hayotga psixologik tayyorgarlik yetarli emasligi kuzatiladi. Ular romantik tasavvurlar bilan real oilaviy hayot o‘rtasidagi tafovutni boshqarishda qiynaladilar. Bu esa dastlabki yillarda keskin nizolarni yuzaga keltiradi.
Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, oilaviy ajrimlarni faqat huquqiy yoki iqtisodiy emas, balki psixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilish zarurati ortib bormoqda. Chunki muammoning ildizi ko‘pincha ichki psixologik mexanizmlarda yashiringan bo‘ladi.
Tadqiqotning maqsadi o‘zbek oilalarida er va xotinning ajrashishiga sabab bo‘luvchi omillarni psixologik jihatdan tahlil qilish, ularning statistik ko‘rinishini o‘rganish hamda ajrimlarning oldini olish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:
-oila va nikoh tushunchalarining psixologik mazmunini ochib berish;
-ajrimga olib keluvchi asosiy psixologik omillarni aniqlash;
-oilaviy konfliktlarning shakllanish mexanizmlarini tahlil qilish;
-o‘zbek oilalaridagi ajrimlar bo‘yicha statistik ko‘rsatkichlarni baholash;
-oilaviy barqarorlikni mustahkamlash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish;

Metodologik tahlil

Mazkur tadqiqotda kompleks yondashuv asosida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot predmeti murakkab psixologik va ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgani sababli sifat va miqdoriy metodlar birgalikda qo‘llanildi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini oila psixologiyasi, shaxslararo munosabatlar psixologiyasi, konfliktologiya, gender psixologiyasi va ijtimoiy psixologiya bo‘yicha ilmiy qarashlar tashkil etdi. Ushbu yo‘nalishda V.N.Drujinin, G.M.Andreeva, A.G.Kovalev, V.Satir, J.Gottman, E.G.Eydemiller, K.K.Platonov hamda o‘zbek olimlaridan G‘.B. Shoumarov, E.G‘. G‘oziyev, M.G. Davletshin, B.R. Qodirov, V.M. Karimova kabi olimlarning ilmiy ishlari metodologik asos bo‘lib xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi.

Kuzatish metodi oilaviy munosabatlardagi emotsional fon, muloqot uslubi va konfliktli vaziyatlarni real holatda o‘rganish imkonini berdi. Kuzatish davomida oiladagi dominant shaxs, qaror qabul qilish usuli, nizolarni hal etish strategiyasi tahlil qilindi.

Suhbat metodi orqali respondentlarning nikohga munosabati, turmushdan qoniqish darajasi, stress manbalari va ajrimga olib kelgan psixologik omillar aniqlashtirildi. Individual va yarim strukturalangan suhbatlar orqali yashirin psixologik sabablar yuzaga chiqarildi.

Anketa metodi yordamida 150 nafar turmush qurgan va ajrashgan respondentlar orasida so‘rovnoma o‘tkazildi. Respondentlar 25–45 yosh oralig‘idagi erkak va ayollardan iborat bo‘ldi. Ulardan 78 nafari ayollar, 72 nafari erkaklar edi.

Psixodiagnostik metod sifatida oilaviy qoniqish testi, konfliktga moyillik shkalasi, emotsional yaqinlik ko‘rsatkichi va kommunikativ kompetensiya diagnostikasi qo‘llanildi.

Matematik-statistik metod natijalarni ishonchli tahlil qilish uchun ishlatildi. Foizli taqsimot, taqqoslash, korrelyatsion tahlil va o‘rtacha qiymatlarni baholash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra ajrimga olib keluvchi omillar quyidagi asosiy guruhlarga ajratildi: psixologik omillar, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, madaniy-traditsion omillar, oilaviy tizim ichidagi tashqi aralashuv omillari, individual shaxsiy xususiyatlar. Psixologik omillar ichida eng yuqori ko‘rsatkich kommunikatsiya yetishmovchiligi va emotsional sovuqlik bilan bog‘liq bo‘ldi.

Asosiy qism

Oilaviy ajrimlarning psixologik mohiyati

Ajrim bu faqat huquqiy nikohning tugashi emas, balki murakkab emotsional va psixologik inqirozdir. U shaxsning o‘zini anglash tizimiga, qadriyatlariga, ijtimoiy maqomiga va kelajak rejasiga kuchli ta’sir qiladi.

Er-xotin o‘rtasidagi munosabatlarda dastlabki sevgi bosqichi vaqt o‘tishi bilan mas’uliyat, murosaga kelish va birgalikdagi qarorlar bosqichiga o‘tadi. Aynan shu bosqichda psixologik yetuklik yetarli bo‘lmasa, konfliktlar kuchayadi.

Ajrimning psixologik modeli ko‘pincha quyidagi ketma-ketlikda rivojlanadi:
tushunmovchilik

emotsional uzoqlashish
ishonchning pasayishi
doimiy konflikt
psixologik charchoq
ajralish qarori
Bu jarayon ko‘pincha uzoq davom etadi va tashqi sabablar faqat yakunlovchi trigger vazifasini bajaradi.

Kommunikativ muammolar

Muloqot oilaviy barqarorlikning eng muhim ko‘rsatkichidir. Er-xotin bir-birini tinglamasa, his-tuyg‘ularini ifoda eta olmasa va muammolarni ochiq muhokama qilmasa, ichki ziddiyatlar kuchayadi.
Respondentlarning 68 foizi oilaviy nizolarning asosiy sababi sifatida “bir-birini tushunmaslik”ni ko‘rsatgan. Bu esa kommunikativ kompetensiyaning yetarli emasligini ko‘rsatadi.
Ko‘pincha erlar emotsional ifodada passiv bo‘lsa, ayollar emotsional yaqinlikka ko‘proq ehtiyoj sezadi. Ushbu tafovut noto‘g‘ri talqin qilinib, sovuqlik va befarqlik sifatida qabul qilinadi.

Rashk va ishonchsizlik

Rashk oilaviy munosabatlarda destruktiv omillardan biridir. U past o‘z-o‘zini baholash, avvalgi salbiy tajriba, shaxsiy xavotir va ijtimoiy stereotiplardan kelib chiqadi.
Tadqiqotda 41 foiz respondentlar oiladagi doimiy shubha va nazoratni jiddiy psixologik bosim sifatida baholagan. Ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar orqali paydo bo‘ladigan shubhalar zamonaviy oilalarda yangi konflikt manbai bo‘lib qolmoqda.

Qarindoshlar aralashuvi

O‘zbek oilalarida kengaytirilgan oila modeli kuchli saqlanib qolgan. Bu holat ba’zan ijobiy yordam bersa-da, ko‘pincha er-xotin mustaqil qaror qabul qilishiga to‘sqinlik qiladi.
Ayniqsa qaynota-qaynona va kelin munosabatlari, moddiy masalalarga aralashuv, farzand tarbiyasidagi bosim oilaviy stressni oshiradi.
Respondentlarning 52 foizi tashqi qarindoshlar aralashuvi oilaviy nizolarning muhim sababi ekanligini bildirgan.

Iqtisodiy qiyinchiliklar

Moliyaviy beqarorlik psixologik zo‘riqishni kuchaytiradi. Ishsizlik, daromadning yetishmasligi, uy-joy muammolari va iqtisodiy bosim er-xotin o‘rtasidagi nizolarni keskinlashtiradi.
Biroq iqtisodiy omil ko‘pincha mustaqil sabab emas, balki mavjud psixologik muammolarni kuchaytiruvchi katalizator hisoblanadi.

Gender rollari va kutishlar. An’anaviy o‘zbek oilalarida erkak va ayolning rollari aniq belgilangan bo‘lsa-da, zamonaviy ijtimoiy o‘zgarishlar bu tizimga yangi talablarni olib kirdi. Ayollarning ta’lim darajasi va iqtisodiy mustaqilligi oshgani sari qaror qabul qilishdagi tenglik talabi kuchaymoqda. Erkaklarning ayrim qismi esa an’anaviy hukmronlik modelidan voz kechishga tayyor emas. Bu esa rol konflikti va psixologik qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi.

Statistik tahlil. Tadqiqotda ishtirok etgan 150 nafar respondent natijalari asosida quyidagi statistik ko‘rsatkichlar olindi.

Ajrimga sabab bo‘luvchi omillarning foiz ko‘rsatkichi

kommunikativ muammolar – 68%
iqtisodiy qiyinchiliklar – 57%
qarindoshlar aralashuvi – 52%

rashk va ishonchsizlik – 41%
emotsional sovuqlik – 63%
maishiy zo‘riqish – 46%
gender rollari konflikti – 38%
psixologik tayyorgarlikning yetishmasligi – 71%
Mazkur natijalar shuni ko‘rsatadiki, eng yuqori ko‘rsatkich nikohga psixologik tayyorgarlikning pastligi bilan bog‘liq. Bu esa ajrimlarning asosiy ildizi ko‘pincha nikohdan oldingi davrda shakllanishini anglatadi.

Korrelyatsion tahlil. Oilaviy qoniqish bilan kommunikativ kompetensiya o‘rtasida kuchli musbat bog‘liqlik aniqlandi r = 0.74
Konfliktga moyillik bilan emotsional yaqinlik o‘rtasida manfiy bog‘liqlik kuzatildi r = -0.69
Qarindoshlar aralashuvi bilan oilaviy stress darajasi o‘rtasida sezilarli bog‘liqlik qayd etildi r = 0.58
Bu ko‘rsatkichlar psixologik omillar ajrimlarda hal qiluvchi rol o‘ynashini statistik jihatdan tasdiqlaydi.

Gender bo‘yicha farqlar. Ayollarda emotsional e’tiborsizlik va tushunilmaslik hissi yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘ldi 74%**.** Erkaklarda esa iqtisodiy bosim va hurmat yetishmasligi asosiy stress omili sifatida qayd etildi
61%**.** Bu farq oilaviy terapiyada genderga xos yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Xulosa

O‘zbek oilalarida er va xotinning ajrashishiga sabab bo‘luvchi omillar ko‘p qirrali va murakkab psixologik tizimni tashkil etadi. Ajrimni faqat iqtisodiy muammo yoki tashqi konflikt natijasi sifatida baholash yetarli emas. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ajralishlarning asosiy ildizi ko‘pincha shaxslararo munosabatlarning ichki psixologik buzilishlarida namoyon bo‘ladi.
Nikohga psixologik tayyorgarlikning yetishmasligi eng muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi. Yoshlar ko‘pincha oilaviy hayotning real psixologik talablarini tushunmasdan turmush quradilar. Natijada murosaga kelish, emotsional boshqaruv, konfliktni konstruktiv hal etish kabi ko‘nikmalar yetishmasligi oilaviy barqarorlikka jiddiy zarar yetkazadi.
Kommunikativ muammolar va emotsional sovuqlik ajrimlarning eng keng tarqalgan psixologik sabablaridan biri ekanligi aniqlandi. Er-xotin bir-birini tinglamasa, his-tuyg‘ularini ifoda eta olmasa va ehtiyojlarini ochiq bayon qilmasa, ichki masofa kuchayadi. Bu esa vaqt o‘tishi bilan ishonchning susayishiga va psixologik ajralishga olib keladi.
Qarindoshlar aralashuvi o‘zbek oilalari uchun xos omillardan biri bo‘lib, ayniqsa yosh oilalarda mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini cheklaydi. Oilaviy chegaralarning buzilishi er-xotin o‘rtasidagi ittifoqni zaiflashtiradi.
Iqtisodiy qiyinchiliklar ajrimning to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki kuchaytiruvchi omili sifatida namoyon bo‘ladi. Agar oilada psixologik yaqinlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lsa, moliyaviy qiyinchiliklar kamroq destruktiv ta’sir ko‘rsatadi.
Gender rollaridagi nomuvofiqlik zamonaviy oilalarda yangi konfliktlar manbai bo‘lib bormoqda. An’anaviy va zamonaviy qadriyatlar to‘qnashuvi oilaviy rollarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.
Statistik tahlil psixologik omillarning ajrimlarga kuchli ta’sirini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Ayniqsa kommunikativ kompetensiya va oilaviy qoniqish o‘rtasidagi yuqori korrelyatsiya oilaviy

psixoprofilaktikaning ahamiyatini ko‘rsatadi. Shu asosda quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:
-nikohdan oldingi psixologik tayyorgarlik kurslarini joriy etish;
-oilaviy psixolog maslahat markazlari faoliyatini kengaytirish;
-yosh oilalar uchun konfliktologik treninglar tashkil etish;
-ota-ona va qarindoshlar bilan sog‘lom chegaralarni shakllantirish bo‘yicha psixologik targ‘ibot olib borish;
-oilaviy qadriyatlar va muloqot madaniyatini mustahkamlashga qaratilgan ijtimoiy dasturlarni rivojlantirish. Demak, oilani saqlab qolish faqat huquqiy yoki iqtisodiy emas, avvalo psixologik madaniyat masalasidir. Oila mustahkam bo‘lsa, jamiyat ham barqaror bo‘ladi. Shu sababli ajrimlarning oldini olish davlat, jamiyat va psixologiya fanining ustuvor vazifalaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. Toshkent, 2018.
2. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2017.
3. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi asoslari. Toshkent, 2016.
4. Davletshin M.G. Zamonaviy psixologiya nazariyasi. Toshkent, 2019.
5. Qodirov B.R. Shaxs va muloqot psixologiyasi. Toshkent, 2015.
6. Satir V. Psixoterapiya semyi. Moskva, 2000.
7. Gottman J. Why Marriages Succeed or Fail. New York, 1994.
8. Eydemiller E.G. Semeynaya psixoterapiya. Sankt-Peterburg, 2008.
9. Andreeva G.M. Sotsialnaya psixologiya. Moskva, 2010.
10. Drujinin V.N. Psixologiya semi. Moskva, 2006.
11. Kovalev A.G. Psixologiya lichnosti. Moskva, 2009.
12. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.
13. Oila va xotin-qizlar qo‘mitasi hisobot materiallari.
14. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi.
15. Zamonaviy oilaviy psixologiya bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami.